

Тенденції аналізу фактору часу у сучасних економічних дослідженнях

У статті автор робить спробу систематизувати методологічні та методичні підходи у сучасних наукових дослідженнях вчених та фахівців пострадянського простору до аналізу впливу фактору часу на соціально-економічні процеси. В роботі виокремлено ключові результати досліджень зазначених науковців та фахівців, які обґрунтовують доцільність, актуальність, практичну значущість та наукову перспективність подальшого вивчення проблеми впливу фактору часу на процеси розвитку відкритих соціально-економічних систем.

Ключові слова: економіка, підприємство, розвиток, цикл, час.

Постановка проблеми. Вивчення впливу фактору часу на соціально-економічні процеси досить тривалий час виступає однією із найважливіших проблем економічних досліджень. Однак, такі дослідження великою мірою досить опосередковано стосувалися саме концептуального вивчення проблеми впливу фактору часу, як окремої наукової економічної категорії. Не можна сказати, що ці питання не дістали всебічного розгляду, однак часто вони не мали системності у підходах та зводилися до досить вузьконаукових економічних проблем. Не можна також відкинути той факт, що вплив фактору часу на економічні процеси в жодному разі складно перебільшити, його значно простіше спростити та звести до звуженого практичного використання у економічному аналізі. На нашу суб'єктивну думку «присутність» фактору часу у переважній більшості наукових економічних дослідженнях у будь-якій формі прояву вже говорить про актуальність всебічного та ґрунтовного вивчення питання впливу фактору часу на процеси економічного розвитку. Проблемою ж даного дослідження (статті) ми вбачаємо необхідність певної систематизації досліджень з питань вивчення ролі фактору часу в економіці у сучасних дослідженнях авторів пострадянського простору. Причому важливою є проблема виокремлення саме тих досліджень, які би ставили питання вивчення ролі фактору часу на перше місце і не зводили її до вузького напрямку окремого економічного дослідження, а розглядали фактор часу, як концептуальну категорію соціально-економічних досліджень, яка має визначені та обґрунтовані особливості власного прояву у соціально-економічних явищах та процесах.

Мета і завдання дослідження. Метою даної статті є систематизація методологічних та методичних підходів у сучасних наукових дослідженнях вчених та фахівців пострадянського простору до аналізу впливу фактору часу на соціально-економічні процеси. Основним завданням даної статті ми вважаємо виокремлення ключових результатів досліджень зазначених науковців та фахівців, які обґрунтовують доцільність, актуальність, практичну значущість та наукову перспективність подальшого вивчення проблеми впливу фактору часу на процеси розвитку відкритих соціально-економічних систем.

Викладення основного матеріалу дослідження. Поміж досить значної кількості сучасних авторів пострадянського простору, які тією чи іншою мірою приділяли увагу

Дерев'янку Юрій Миколайович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та бізнес-адміністрування Сумського державного університету.

дослідженню фактору часу в економіці, на наш погляд, слід виокремити таких, які на нашу думку зробили суттєвий внесок до виокремлення проблеми вивчення фактору часу в соціально-економічних процесах у окреме питання, що потребує детального аналізу. Серед них: Є. В. Балацький [1], А. І. Баскін [2], В. В. Бірюков [3], Н. В. Кожевнікова [4], О. О. Кравченко [5], Л. Г. Мельник [6], А. М. Міфтахутдінова [7], В. І. Полещук [8].

На нашу думку, найбільш концептуальними серед сучасних досліджень виглядають роботи Є. В. Балацького [1] та Л. Г. Мельника [6]. Зокрема, Євген Всеволодович Балацький (Евгений Всеволодович Балацкий) зазначає такі найважливіші особливості при вивченні поняття часу в економічній науці.

Недостатність уваги до проблематики вивчення часу він пояснює тим, що всіх цікавлять конкретні економічні ідеї, а не їх фон, у якості якого служить, зокрема час. Всі дослідження йшли по шляху розширення часових горизонтів аналізу. Економічна наука еволюціонувала від аналізу статичної до динамічної (порівняльної статичної) і супердинамічної [1].

У разі статичного аналізу досліджується миттєвий зріз процесу. Всі є фіксованими, тобто замороженими в часі, і статика аналізується у «чистому» вигляді. Сенс порівняльної статичної полягає в тому, що певне стійке співвідношення піддається збуренню з боку однієї змінної. Завдання порівняльної статичної полягає в тому, щоб отримати «нове» співвідношення між змінами всіх змінних відносно початкової точки. Економічна динаміка, у свою чергу, ґрунтується на вивченні того, яким чином зміни в часовій визначеності позначаються на взаємодії факторів і результатів. Поєднуючою ланкою між різними відрізками часу виступає відсоток. Згодом міжчасовий зв'язок опрацьовувався більш ґрунтовно. У даному випадку отримуємо двосторонній міжчасовий зв'язок: не лише минуле визначає сьогодення, а й майбутнє позначається на сьогоденні. Всі величини на довгих проміжках часу почали порівнюватися за допомогою відповідних функцій дисконтування. Логічним наслідком динамічного аналізу стала поява численних теорій циклів і коливань. Створення теорії циклів ознаменувало усвідомлення економістами факту існування якісно різних фаз і стадій розвитку системи, які, з одного боку, є наслідком впливу фактору часу, а з іншого – вони самим же часом і пов'язані [1].

Апофеозом усвідомлення самостійної ролі часу стало формування нової ідеології економічної теорії, яка вивчення усіх економічних явищ проводить у короткостроковому, середньостроковому і довгостроковому розрізах. Поєднання трьох часових шарів у рамках загальної економічної теорії є неможливим оскільки на різних часових горизонтах діють абсолютно різні економічні механізми і закони.

Останньою віхою в розширенні часових меж (як супердинаміку) аналізу можна вважати інституціоналізм. Інституціоналізм має справу не з певним аспектом економічної динаміки (короткостроковим, середньостроковим або довгостроковим), а з тривалою еволюцією системи, коли багаторазово змінюється «обличчя» економіки, її інституційні та технологічні уклади. Методологія інституціоналізму виступала у ролі аналітичного інструменту «подовження» часової шкали економічного аналізу [1].

В той же час Є. В. Балацький зазначає, що час є одним із найважливіших економічних ресурсів. Час з пасивного параметру перетворився в активну економічну змінну, яка сама по собі складним чином пов'язана з іншими змінними і може змінюватися. Час є найважливішим економічним обмеженням не лише виробництва, але й процесу споживання оскільки сукупний фонд часу є провідною рушійною силою всього економічного кругообігу, включаючи процеси виробництва та споживання. В економічній науці час став самостійною «ресурсною координатою» економічного ринку, зберігши за собою і функцію часового ефіру [1].

Автор підкреслює, що час по-різному впливає на економічні змінні в залежності від

напрямку їх руху (вгору або вниз по циклах розвитку). Більш яскравий деформаційний вплив часу проглядається у теоріях інституційних і технологічних пасток, що базуються на такому понятті, як гістерезис. Останній передбачає асиметрію впливу однієї змінної на іншу в залежності від напрямку зміни першої змінної (збільшення або зменшення).

«Час дорожчий за гроші, тому що гроші приходять і йдуть, а час – тільки йде». Висновки теорії інституційних і технологічних пасток можна переформулювати наступним чином: занадто великий оптимізм економічного суб'єкту, що виражається в загляданні ним у занадто далеке майбутнє і в побудові довгострокових стратегій, може принципово змінити його сьогоденне становище, а отже, і саме майбутнє [1].

Л. Г. Мельник [6] розглядає проблеми часу в економіці через концептуальні риси фактору часу, які і обумовлюють прояв фактору часу в конкретних економічних явищах. Зазначається, що час виконує такі економічні функції: 1) простір людського розвитку (час є основою організації виробничих процесів, надає можливість їх планувати і контролювати); 2) кількісна міра різних речей (виділяють минулий, теперішній та майбутній час); 3) характеристика якості проходження економічних процесів (період окупності інвестицій, час обороту обігових коштів, тривалість виробничого (операційного) циклу); 4) якісна характеристика різних товарів і послуг (дата виготовлення товарів, термін гарантії, сезонність товару, моральна та фізична застарілість і т. ін.); 5) кількісна і якісна характеристики динаміки економічного розвитку (оцінка тенденцій, динаміки, швидкості економічних процесів у вигляді, наприклад, темпів зростання, індексів змін і т. ін.); 6) середовище ритмічності економічних процесів (ритмічність процесів, наприклад, цикли виробництва, тривалість виробничих операцій, цикл зміни товарів, цикл зміни технологій).

Облік фактору часу в економічних процесах та явищах має здійснюватися за такими основними напрямками: 1) дія фактору часу на економічні показники через інфляційні процеси (через урахування індексу інфляції); 2) дія фактору часу, що виявляється в умовах розширеного відтворення (через терміни введення в дію нового виробництва, нових виробничих ліній, принципово нового обладнання, заморожування «капітальних» витрат); 3) облік динаміки зміни природних умов (через економічну ціну природного ресурсу – річну ренту); 4) облік зміни індексу цін (через введення у розрахунок індексу цін на ресурси, що використовуються). Автор констатує, що проблема обліку фактору часу зводиться до його вартісної оцінки. В решті решт, основною проблемою економічної оцінки фактору часу часто називають проблему оцінки та вибору нормативу дисконтування, на який мають вплив два ключових фактори: реальний очікуваний рівень прибутковості та темпи інфляції [6].

О. О. Кравченко [5] говорить, що розвиток економічних процесів можна розглядати як особливий вид руху, що протікає в рамках економічного простору і має часові характеристики. Однак, економічний час володіє такими характеристиками, яким не відповідає його астрономічна форма. Прикладами таких специфічних властивостей можуть бути циклічність і дискретність економічних процесів, і як наслідок, циклічність і дискретність їх внутрішнього часу.

В рамках господарської діяльності розвиток економічних процесів практично завжди являє собою не поступальний односторонній рух, що має лінійнопричинну залежність, а є сукупністю цілого ряду часто повторюваних циклів, або сам даний розвиток являє собою окремий економічний цикл. У рамках економічного часу, на відміну від астрономічного, може переважає не лінійнопричинна, а циклопричинна детермінованість [5].

Час в економіці представлено у вигляді економічного часу, що є економічною категорією, яка відбиває і характеризує нерівномірну тривалість економічних процесів і явищ, а також визначає їх необоротну послідовність і особливості протікання.

До основних властивостей економічного часу автор відносить: послідовність,

впорядкованість, односпрямованість, незворотність, дискретність, циклічність, нерівномірність, ієрархічність і переважання циклопричинної детермінованості. Економічний час накладає обмеження у вигляді альтернативних витрат на використання не тільки обмежених, але і відновлюваних ресурсів. Час виступає в якості одного з основоположних чинників господарської діяльності, витрачання якого може бути спрямоване на той чи інший вид економічної діяльності, узгоджуючи з необхідністю чи бажанням економічних агентів. Вплив економічного часу у межах господарської діяльності представлений одночасно у декількох формах: обов'язкова умова існування економічних процесів; обмеження використання основних факторів виробництва; специфічний ресурс і фактор виробництва [5].

В. І. Полещук [8] підкреслює, що до теперішнього часу не існує єдиної, загальної теорії, що розглядає комплексно, інтегровано, з системних позицій час організації, тобто економічної системи. На його думку в період античності і у середні віки час стає економічною категорією. До основної функції часу як економічної категорії в цей період можна віднести функцію вимірювача тих чи інших економічних процесів. В часи капіталістичних відносин скорочення витрат часу, тобто зростання продуктивності праці, стає основною метою менеджменту в даний період.

В даний час же слід враховувати три взаємодіючих рівня ієрархії: рівень економіки держави в цілому, тобто економічної системи як єдиного цілого, рівень окремих галузей і рівень організації як самостійного господарюючого суб'єкта. Розглядаючи питання часу на загальнодержавному рівні, необхідно враховувати так звану «стрілу часу». Формування вектору розвитку чи «стріли часу» є основним завданням уряду. Сформована «стріла часу», в свою чергу, опосередковує часові процеси на галузевому (регіональному) рівні та рівні підприємства. Формування механізмів управління таким ресурсом, як час, на рівні організації повинне починатися з аналізу виробничо-господарської діяльності з урахуванням часового чинника. Ключовими поняттями в аналізі повинні бути питання ентропії і негентропії системи, час-процесів, а також часові рівні організації. Це має дозволити визначити, які саме тенденції переважають в організації – конструктивні чи деструктивні. У діяльності будь-якої організації можна виділити прошарок (пласт) минулого (архівна документація, звіти, річна продукція), шар поточного (виробництво, окремі бізнес-процеси) і шар майбутнього (інвестиції в людський капітал, нові продукти і т.д.). Інформація в даному випадку виступає еквівалентом часу, не будучи ним [8].

На думку автора, можлива зміна темпоральної структури діяльності організації, оскільки використання часу в ній залежить від форм її організації, узгодженості у часі процесів діяльності (організації праці), темпу, періодичності, ритму, забезпечення зв'язку минуле – сучасне – майбутнє (інвестування, проектні розробки, кредити і т.д.). Відповідно, можна орієнтувати організацію на минуле, сьогодення («жити одним днем») або майбутнє [8].

Для виявлення додаткових темпоральних властивостей часу організації (системи) слід використовувати поняття конструкційного часу системи. Ідея концепції конструкційного часу базується на ряді положень. По-перше, на відмові від абсолютного математичного часу, звідки витікає застосування поняття часу виключно до одиничних об'єктів (процесів), які можуть ділитися на підсистеми. Це дозволяє широко використовувати апарат системного аналізу. По-друге, на трактуванні часу як порядку послідовності явищ. Темпоральний аналіз систем полягає у зміні часового аспекту систем будь-якої природи, в тому числі економічних. Крім того, модель конструкційного часу можна представити схемою, яка може бути виражена таким чином: система (об'єкт) – темпоральний аналіз об'єкту – модель (конструкція часу) – алгоритм – аналіз результатів і, у кінцевому підсумку, управління системою. Тобто під

«конструкціями часу» можна розуміти моделі, у яких час є поняттям другорядним, яке можна виразити через інші, первинні поняття (елементи системи). Це дозволяє вивчати теорії мінливості для різних об'єктів дослідження, осмислення категорії часу в економіці, методів впливу на нього з метою управління, а також прогнозування виникнення нових ефектів [8].

А. І. Баскін [2] до невирішених проблем економічного часу відносить дослідження природи обмеженості часу, темпоральної продуктивності факторів виробництва з урахуванням впливу використання часу на незворотність економічних процесів, а також побудову адекватних змісту феномену часу динамічних моделей його представлення.

У своєму дослідженні автор отримав такі принципові результати:

1) розкриває методологічне значення для економічної теорії таких загальнонаукових концепцій часу, як субстанціональна, реляційна, статична, динамічна і концепція множинних форм часу;

2) показує природу суперечностей у розумінні економічного часу, що полягає у змішуванні понятійного змісту і властивих кожній концепції засобів модельного уявлення;

3) визначає «економічний час» як сукупність не тільки статичних, пов'язаних з інтервальною тривалістю (календарний період), але і динамічних характеристик економічних явищ і процесів, що враховують незворотність перебігу часу і нерівнозначність справжнього порівняно з минулим і майбутнім;

4) обґрунтував уявлення про двовалентний час як економічний ресурс, що характеризується інтервальною тривалістю і необоротністю ходу. Послідовний облік двовалентного часу як економічного ресурсу та поняття часомісткості вимагає проведення відмінності між так званими статичними і динамічними ресурсами. Автор ввів поняття статичного і дромологічного ресурсу, статичної та динамічної вартості, оборотного і необоротного компоненту вартісних оцінок часу та інших економічних ресурсів;

5) розробив схему опису специфіки функціонування часомісткої економіки, що частково долає недоліки традиційного ресурсного підходу. В рамках даної схеми, обґрунтовано висновок про те, що особливістю сучасної економіки є виникнення контурів позитивного зв'язку між темпоральними детермінантами, що пояснює ефект прискорення, властивий постіндустріалізму;

6) при розгляді теоретичної проблеми обмеженості часу як ресурсу висунув гіпотезу про те, що ця обмеженість має динамічну природу і є наслідком нееквівалентності перетворень економічного часу в циклі «виробництво – споживання». Запропонував підхід до побудови динамічної моделі економічного часу [2].

А. М. Міфтахутдінова [7] зазначає, що з розвитком економіки час набуває все більшу цінність, оскільки є важливим виробничим чинником. З ХХ ст. час розглядається як ключовий елемент господарської практики та економічного аналізу. Автори розглядають соціальний час, який виражає відносини між різними станами суспільних процесів і подій. Ставлення до часу, як до ресурсу, усвідомлення його цінності варіюється під впливом не тільки, а можливо, і не стільки історичних, скільки соціальних параметрів.

Автор [7] звертають увагу на два основні моменти. По-перше, завжди люди, які займалися розумовою працею, набагато вище цінували свій час, ніж люди, зайняті фізичною працею. Це виражається кількістю часто цитованих висловлювань різних авторів про цінності часу. Для авторів цих висловлювань час дійсно є цінним, але це не означає, що він є цінним для сучасників. По-друге, уявлення про цінність часу переводить його в розряд так званих «економічних благ», тобто обмежених (дефіцитних, рідкісних) ресурсів. Першим, хто застосував концепцію альтернативної вартості для оцінки цінності часу в явному вигляді, був американський державний діяч і вчений Б. Франклін. Йому належить крилатий вислів: «час – гроші», «не втрачай ні

часу, ні грошей і використовуй і те й інше найкращим чином».

Час, по-перше, володіє цінністю, тільки якщо він розглядається як обмежене благо. По-друге, оцінка цінності часу залежить від можливості його альтернативного використання. Визнання часу в якості рідкого або обмеженого блага знаходить відображення в такій проблемі, як власності на час. У сучасній науковій літературі проблема використання часу розглядається в рамках двох зовні взаємовиключних концепцій – алокації і дисципліни. Теорія алокації часу (розподілу), що користується популярністю в основному серед економістів, акцентує увагу на проблемі вибору і прийняття рішень індивідом. Концепція дисципліни часу (розпорядок), використовувана в першу чергу соціологами і підкреслює роль механізмів примусу, відносини влади і контролю в суспільстві [7].

В. В. Бірюков [3] стверджує, що економічний час є системоутворюючим фактором, що являє собою універсальну організацію економічного життя, невід'ємну структуру всієї економічної системи, сукупної взаємодії економічних сил та процесів. Автор відокремив три часові періоди: миттєву (пропозиція є незмінною), короткострокову (підприємства можуть збільшити обсяг виробництва використовуючи наявні виробничі площі) та довгострокову рівноваги (виробничі потужності розширюються або скорочуються у зв'язку зі змінами у попиті). Економічний час виступає особливим компонентом соціального часу і знаходиться з ним у тісному взаємозв'язку. Автором розроблено концепцію часу як економічного простору розвитку господарської системи. Її базовими елементами є положення про час, як багатовимірну вимірювальну систему; системоутворюючу основу і наскрізному принципі організації господарської діяльності людей; системному феномені, який перестає бути зовнішньою рахунковою одиницею, виступає внутрішньою характеристикою еволюції господарської системи і володіє багатим змістом; потоці економічних подій, утворюючому безліч різноманітних і суперечливих структур в рамках ієрархічно організованого господарського порядку.

Н. В. Кожевникова [4] у своєму дослідженні виявила та обгрунтувала закономірності впливу економічного часу на рівень економічної стійкості господарюючих суб'єктів, основними результатами її дослідження можна вважати:

1) визначила сутності економічного часу, як нерівномірної діяльності, що відокремлює дві послідовні події в економічних процесах і явищах; розроблено теоретичні основи діалектики взаємозв'язку економічного часу та економічної стійкості господарюючих суб'єктів, основні з яких полягають у тому, що:

– в основі економічної стійкості, як зовнішньої форми економічної рівноваги підприємств, лежить принцип часової відповідності;

– збереження і підвищення досягнутого рівня економічної стійкості господарюючих суб'єктів можна забезпечити за допомогою управління економічним часом;

2) виявила та обгрунтувала основні специфічні властивості економічного часу: як односпрямованість, нерівномірну тривалість, безперервність, впорядкованість, незворотність, ритмічність;

3) розкрила закономірності взаємозв'язків економічної стійкості і загальної економічної рівноваги, економічної ефективності, цілей діяльності господарюючих суб'єктів; виявила фактори, що впливають на рівень економічної стійкості, а також розробила показники і методи оцінки економічної стійкості господарюючих суб'єктів;

4) обгрунтувала можливість управління економічним часом, як способу формування та підвищення рівня економічної стійкості господарюючих суб'єктів.

Висновки по дослідженню і перспективи подальших розробок. Підсумовуючи наведені вище основні здобутки науковців можна зазначити високий ступінь методологічного обгрунтування доцільності, актуальності, практичної значущості та наукової перспективності вивчення проблеми впливу фактору часу на процеси

економічного розвитку систем. Здобутки проаналізованих наукових праць дають можливість говорити про необхідність подальшої систематизації та універсалізації існуючих підходів до вивчення аналізованої проблеми. В той же час, необхідно відмітити, що в роботах зроблено суттєвий крок вперед по відношенню до виокремлення проблеми урахування фактору часу в економічних дослідженнях, як самостійного науково-практичного напрямку, який дозволить вивести на принципово новий рівень економічні дослідження процесів розвитку і трансформації (еволуції) соціально-економічних систем.

Перспективою подальших досліджень ми вбачаємо аналіз наукових досліджень з даної проблеми закордонних фахівців, особливо із країн з розвинутою ринковою економікою та подальше порівняння підходів авторів різних країн та наукових шкіл, виокремлення загальних тенденцій та принципових розбіжностей у поглядах на проблематику урахування фактору часу в економічних дослідженнях.

1. Балацкий, Е. В. Понятие времени в экономической науке / Е. В. Балацкий // Вестник российской академии наук. – 2005. – Т. 75, № 3. – С. 224–232.
2. Баскин, А. И. Время в системе экономических ресурсов постиндустриального общества : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. эконом. наук : спец. 08.00.01 «Экономическая теория» / А. И. Баскин. – Санкт-Петербург, 2006. – 20 с.
3. Бирюков, В. В. Время как экономическое пространство развития хозяйственной системы : дис. ... доктора эконом. наук : 08.00.01 / Виталий Васильевич Бирюков. – Санкт-Петербург, 2000. – 450 с.
4. Кожевникова, Н. В. Фактор времени в системе экономической устойчивости хозяйствующих субъектов : дис. ... кандидата экон. наук : 08.00.01 / Наталья Владимировна Кожевникова. – Йошкар-Ола, 2004. – 155 с.
5. Кравченко, А. А. Время в экономике / А. А. Кравченко // В мире научных открытий. – 2010. – № 4 (10), Часть 16. – С. 33–35.
6. Економіка підприємства : підручник ; за заг. ред. д.е.н., проф. Л. Г. Мельника. – Суми : Університетська книга, 2004. – 648 с. – ISBN 966-680-156-6.
7. Мифтахутдинова, А. М. Время в системе экономических отношений / А. М. Мифтахутдинова, В. Ю. Кузнецов // Вестник Чувашского университета. Гуманитарные науки. – 2010. – № 1. – С. 119–124.
8. Полещук, В. И. Фактор времени в эколого-экономических системах / В. И. Полещук // Культура и время. Время в культуре. Культура времени : [сб. науч. тр. / под ред. В. С. Чуракова]. – Шахты : Изд-во ЮРГУЭС, 2007. – 302 с. – С. 163–167. – ISBN 978-5-93834-322-1.

Отримано 24.05.2012 р.

Ю. Н. Деревянко

Тенденции анализа фактора времени в современных экономических исследованиях

В статье автор делает попытку систематизировать методологические и методические подходы в современных научных исследованиях ученых и специалистов постсоветского пространства к анализу влияния фактора времени на социально-экономические процессы. В работе выделены ключевые результаты исследований указанных учёных и специалистов, которые обосновывают целесообразность, актуальность, практическую значимость и научную перспективность дальнейшего изучения проблемы влияния фактора времени на процессы развития открытых социально-экономических систем.

Ключевые слова: время, предприятие, развитие, цикл, экономика.

Yu. M. Derev'yanko

Trends analysis of the time factor in modern economic research

The author makes an attempt to organize methodological and methodical approaches to modern scientific research of post-Soviet countries scientists to analyze the impact of the time factor on the socio-economic processes. The paper highlights the key results of scientists, which substantiate the feasibility, relevance, practical importance and scientific perspectives of further research of the time factor influence on the development processes of open socio-economic systems.

Keywords: cycle, development, economy, enterprise, time.